

Wyrobisz, Andrzej

Regiony historyczne Polski średniowiecznej i nowożytnej : (do końca XVIII wieku)

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 14, 10-21

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Wyrobisz
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historii Sztuki

Regiony historyczne Polski średniowiecznej i nowożytnej (do końca XVIII wieku)

Przez region historyczny rozumiemy na ogół pewien obszar geograficzny o mniej lub bardziej, wyraźnie oznaczonych granicach (w średniowieczu, ale także we wczesnym okresie nowożytnym granice te nie były wytyczone precyzyjnie, zazwyczaj były to dość rozległe terytoria pograniczne, np. niezamieszkałe tereny puszczańskie), z którym związana jest określona działalność człowieka, specyficzne dla tego właśnie obszaru procesy dziejowe gospodarcze, społeczne, polityczne, kulturalne lub jakiegokolwiek inne¹. Przyjmując takie właśnie określenia regionu historycznego chcemy postawić tu kilka pytań i spróbować, znaleźć na nie odpowiedzi. A więc po pierwsze - kiedy, w jaki sposób i pod wpływem jakich czynników ukształtowały się regiony historyczne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej? Po drugie - czy były to podziały trwałe i niezmienne, czy też ulegały zmianom w ciągu 800 lat dziejów Polski przedrozbiorowej? I po trzecie - jaką rolę odgrywały te regiony w życiu politycznym i społecznym, a także gospodarczym i kulturalnym przedrozbiorowego państwa polskiego?

WPLYW ŚRODOWISKA GEOGRAFICZNEGO

Powszechne jest przekonanie, że im niższy jest stopień rozwoju cywilizacyjnego, im niższy jest poziom techniki i słabsze opanowanie przez człowieka sił przyrody - tym silniejsze jest oddziaływanie środowiska naturalnego na społeczeństwo i jego działalność. Konsekwencją takiego stanowiska by-

1. W sprawie definicji regionu historycznego zob. J.Topolski, Pojęcie regionu historycznego, /w:/ Dzieje Wielkopolski t.I, Poznań 1969, s.25-24} tenże, Założenia metodologiczne badań regionalnych. w zakresie historii, "Dzieje Najnowsze" t.V, 1973, s.23; A.Wyrobisz, O polowaniu regionów historycznych w nauce polskiej, "Kwartalnik Historyczny" t.XCIII, 1986, nr 1, s.140-145; tenże, Podziały regionalne Polski XIII-XV., "Rocznik Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków" zes.2, 1987, s.11; tenże, Polskie Towarzystwo Historyczne i losy polskiej regionalistyki, /w:/ Polskie Towarzystwo Historyczn., pod red. S.K.Kuczyńskiego, Wrocław 1990, s.48-51; tenże, Historyczne badania regionalistyczne, /w:/ Regionalizm a historia, Staszów 1998, s.42-43 Tamże dalsza bibliografia.

łoby przyjęcie poglądu, że w odległych epokach historycznych bardzo silny wpływ na wyodrębnianie się regionów musiało wywierać środowisko geograficzne². Nie kwestionując ogólnej słuszności tego twierdzenia, wypadałoby jednak zwrócić uwagę na dwa aspekty ograniczające jego walor.

1. Środowisko geograficzne Polski jest stosunkowo słabo zróżnicowane. Sieć rzeczna ziem polskich ma charakter w przeważającej mierze nizinny, wododziały są niskie i łatwe do pokonania. Brak jest masywów górskich - z wyjątkiem Karpat i Sudetów odgraniczających całość ziem polskich od południowych sąsiadów oraz Gór Świętokrzyskich w centrum stanowiących jedyny element regionotwórczy. Różnice klimatyczne i różnice urodzajności gleb (raczej stopnia ich przydatności do zagospodarowania przy ówczesnym poziomie agrotechniki) nie były tak znaczne, by same przez się mogły doprowadzić do wyodrębniania regionów historycznych, jak to miało miejsce w niektórych innych krajach Europy (w Hiszpanii - meseta i huertas w Italii - północ i południe, we Francji - linia Loary, w Szwecji - Skania, Gotlandia, tereny za kręgiem polarnym). Dodać należy, że tereny o najwyraźniejszej odrębności fizjograficznej, np. wyższe partie górskie w Karpatach, pozostawały przez długi czas niezagospodarowane, zaczęto ją zasiedlać i użytkować dopiero w XIV i XV w., a z bogactw mineralnych mogących wpłynąć na charakter gospodarki i wytworzenie się regionalnych odrębności znano i eksploatowano tylko niektóre (sól, rudy ołowiuowo-srebrne, w pewnej mierze siarka). Oczywiście były pograniczne puszcze wyznaczające przez długi okres granice między najdawniejszymi terytoriami plemiennymi, a potem dzielnicami i prowincjami, np. rozdzielające Małopolskę od Mazowsza i Wielkopolski, Wielkopolskę od Pomorza i Śląska, Mazowsze od Pomorza itd.³

2. Pogląd taki prezentował m.in. J.Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s.13.

3. O charakterystyce środowiska geograficznego Polski zob. J.Kostrowicki, *Środowisko geograficzne Polskie* Warszawa 1961 oraz S.Łenczewicz, J.Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1962. O podziałach na regiony geograficzne zob. W.Deszczka, *Regionalizm*, „Przegląd Geograficzny” t.X, 1930, s.263; E.Massalski, *O zasadach wydzielenia regionów*, „Ziemia” t.XV 1930, nr 2, s. 21 -23; S.Jarosz, *Krajobrazy Polski i ich pierwotne fragmenty*, Warszawa 1954, s.9-16, J.Kondracki, *Problematyka fizyczno-geograficznej regionalizacji Polski*, „Przegląd Geograficzny” t.XXVII, 1955, nr 2, s.289-309; tenże, *Podstawy regionalizacji fizyczno-geograficznej*, Warszawa 1969, s.99. O środowisku naturalnym średniowiecznej Polski i jego wpływie na człowieka zob. W.Semkowicz, *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, /w:/ *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925 t.I, Lwów/ 1925, sekcja VI, s. 1-8, tenże, Rola czynników fizjograficznych w rozwoju dziejowym Polski*, /w:/ *Przewodnik kongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Policie 1927 r., Kraków 1927, s.46-56, H.Łowmiański, Początki Polskie Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. t.V, Warszawa 1975, s.368-379 (autor ten uważa, że na*

2. Średniowiecze było okresem gospodarki naturalnej, samowystarczalnej, zamkniętej, która wprawdzie nigdy i nigdzie nie stała się wyłączną formą gospodarowania, ale jednak dominowała. Jej dominację umacniał niedostatek środków transportu, co bardzo utrudniało - aż do epoki kolei żelaznych - utrzymywanie kontaktów gospodarczych o szerszym zasięgu, wymianę surowców i gotowych produktów. Powodowało to z jednej strony wyodrębnianie się zamkniętych mikroregionów gospodarczych, ale - ponieważ te mikroregiony były bardzo słabo zróżnicowane, gdyż gospodarka autarkiczna wymagała rozwijania wszędzie zarówno rolnictwa jak i hodowli oraz przynajmniej podstawowych działów wytwórczości rzemieślniczej - równocześnie uniemożliwiała wytworzenie się autentycznych większych regionów gospodarczych (i wszelkich innych) opartych na ekonomicznej specjalizacji oraz międzyregionalnej wymianie.

Tak więc w średniowieczu tylko niektóre elementy środowiska geograficznego mogły rzeczywiście działać regionotwórczo. Na pewno takim czynnikiem były złoża soli (koło Wieliczki i Bochni, w rejonie Kołobrzega i na Kujawach oraz na Rusi Czerwonej i rud ołowiu o-srebrnych (koło Olkusza i Stawkowa), ale ich górnicza eksploatacja, zapoczątkowana dopiero w XIII w., w średniowieczu była jeszcze słabo zaawansowana i dlatego prawdziwe regiony górnicze powstały wokół tych złóż dopiero w czasach nowożytnych. Natomiast innym czynnikiem naturalnym, o którego regionotwórczym oddziaływaniu już w średniowieczu wiemy dość dużo, były zasoby surowców budowlanych. Dotyczyło to zarówno budownictwa murowanego, jak i drewnianego, związanego zawsze najściślej z lokalnymi możliwościami⁴.

skutek małego zróżnicowania środowiska geograficznego jego wpływ na kształtowanie się średniowiecznych regionów był niewielki), J.Tyszkiewicz, Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej, Warszawa 1985, s.13-34. O puszczech pogranicznych zob. K.Potkański, Pisma pośmiertne t.I, Kraków 1922, s. 107-119, 222-233, 426-427, 434; Z.Wojciechowski, Pogranicze plemienne śląsko-wielkopolskie i problem kształtowania się państwa Polan, "Przegląd Zachodni" t.VIII, 1952, nr 5/6, s.279-298.

4. Zob. zwłaszcza O.Sosnowski, Użycie kamienia budowlanego w zależności od jego zasięgów geologicznych. Zasięg budowli zawierających granit, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” t. IV, 1935, nr 2, s.65-69) S. Gorzuchowski, Osiedla miejskie w Polsce ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody, Warszawa 1936; E.Byrska, Budownictwo w gdańskiej dzielnicy rybackiej w XII i XIII wieku, „Studia Wczesnośredniowieczne” t.III, 1955 s.221, Z.Swiechowski, Regiony w późnogotyckiej architektury Polski, /w:/ Późny gotyk. Studia nad sztuką przelomu średniowiecza i czasów nowych, Warszawa 1965?, s.118, J.Każmierczyk, Budownictwo mieszkaniowe z drewna w VI-XIII wieku na obszarze Śląska, „Archeologia Polski” t.XIV, 1969, nr 1, s.177-179; R.Barnycz-Gupieniec, Drewniane budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X-XIII wieku, Gdańsk 1974, s.88-89; A.Wyrobisz, Resources and construction materials in preindustrial Europe, /w:/ Natural resources In European history, wyd.

CZYNNIKI POLITYCZNE: PODZIAŁY PLEMIENNE, PODZIAŁY DZIELNICOWE-

Państwo piastowskie było tworem heterogenicznym, powstało z połączenia kilku terytoriów plemiennych pod hegemonią plemienia Polan i dynastii Piastów. Czy miało to jakiś wpływ na sytuację wewnętrzną Polski w późnym średniowieczu, czy mogło być czynnikiem regionotwórczym ?

Zdaniem Stanisława Arnolda przedpaństwowe podziały plemienne przetrwały i były czytelne w podziałach administracyjnych Polski średniowiecznej, w granicach ziem strukturze księstw dzielnicowych, później województw, także jednostek administracji kościelnej⁵. Poglądy Arnolda były dość powszechnie akceptowane przez polskich historyków, m.in. tak wybitnych jak Zygmunt Wojciechowski, Władysław Semkowicz, Stanisław Zajączkowski (mimo zgłaszanych przez nich pewnych zastrzeżeń i korektur), zostały natomiast poddane druzgocącej krytyce przez Karola Buczka, który dowodził, że przekonanie o kontynuacji granic plemiennych w terytorialnej strukturze administracyjnej i podziałach politycznych Polski średniowiecznej, a następnie nowożytnej, nie zostało oparte na wystarczających podstawach⁶. Również historycy badający kronikarstwo średniowieczne zauważali, że polscy kronikarze nie sięgali do przedpiastowskiej tradycji państwewek plemiennych⁷. W polskim kronikarstwie średniowiecznym odrębności regionalne były słabo widoczne. Nie ma zupełnie regionalizmu u Galla, pojawia się u Kadłubka. W XIII-XIV w. istniały wyraźne trzy ośrodki historiografii: wielkopolski, małopolski i śląskie Ale dziejopisarstwo średniowiecz-

A.Mączak, W.E.Parker, Washington 1978, s.68-70; tenże . Materiali, /w:/ Enciclopedia Einaudi t.VIII, Torino 1979, s.945-946.

5. St.Arnold, Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w.XII-XIII), Kraków 1927 (przedruk. w tegoż autora; Z dziejów średniowiecza. Wybór pism, Warszawa 1968, s.235-404). Por. wcześniejsze i nieco ostrożniejsze uwagi K.Potkańskiego, Pisma pośmiertne t.I, Kraków 1922, s 114-119, 408-436.

6. K.Buczek, Ziemie polskie przed tysiącem lat (Zarys geograficzno-historyczny), Wrocław - Kraków 1960, s.92-93; tenże, Z badań nad strukturą terytorialną Polski wczesnośredniowiecznej. O tzw. ziemiach czyli rzekomych terytoriach plemiennych, "Studia Historyczne" t.XIII, 1970, nr 1(48), s. 3-24. Por.J. Natanson-Leski, op.cit., s .17, przyp.6; St.Zajączkowski, Uwagi nad terytorialno—administracyjnym ustrojem Polski w XII w., "Czasopismo Prawno-Historyczne" t.VII, 1955, nr 1, s.510 tenże, Podziały plemienne Polski w okresie powstania państwa* Geografia plemienna ziem polskich, /w:/ Początki państwa polskiego t.I, Poznań 1962, s.73-108.

7. M.Karp, Więź ogólnopolska i regionalna w średniowiecznych mitach początku, "Przegląd Historyczny" t.LXXII, 1981, nr 2, s.225.

ne było przede wszystkim literaturą polityczną, przeznaczoną na użytek tych, którzy uczestniczyli w walkach o władzę, odzwierciedlającą zatem rywalizacje międzydzielnicowe lub tendencje zjednoczeniowe pod hegemonią elity rządzącej tej lub innej dzielnicą. Można dopatrzeć się w nim dzielnicowych partykularyzmów, ale nie separatyzmów - żaden z kronikarzy nie negował związków swej dzielnicy z całą Polską⁸. Jak to już dawno zauważyła Wanda Moszczeńska, nawet w tak trudnym i pełnym zawichrzeń okresie bezkrólewia po śmierci Ludwika Węgierskiego nie można mówić separatyzmie Wielkopolski, zaznaczało się najwyraźniej poczucie łączności z innymi dzielnicami⁹. Tak więc i w sferze świadomości i ideologii tradycje plemiennne były w późniejszym średniowieczu nieobecne, aczkolwiek pamiętać tu trzeba o silnym politycznym zaangażowaniu wszystkich polskich kronikarzy, którzy mogli celowo eliminować pewne wątki nie pasujące do ich ogólnej koncepcji.

Nie można też chyba całkowicie negować istnienia relikwów podziałów plemiennych w okresie piastowskim. Przetrwały przecież-, niektóre granice międzyplemienne (puszcze graniczne, o których wyżej była mowa), a podział Polski na Wielkopolskę, Małopolskę, Śląsk, Mazowsze, Pomorze, chociaż użycie niektórych tych nazw jest poświadczane źródłowo dopiero dla późnego średniowiecza, najwyraźniej nawiązywał do niegdysiejszych terytoriów plemiennych. Karol Modzelewski podkreślając z jednej strony, iż „trzon ziem piastowskich w XI-XIII wieku odznaczał się” pod względem ustrojowym „godną uwagi jednolitością”, równocześnie zwracał uwagę, że „zarysy dawnych instytucji plemiennych przetrwały w łonie ustroju prawa książęcego i wraz z nim dopiero ustąpiły pod naporem dynamiki społecznej procesów feudalizacyjnych” czyli dopiero w wieku XIII¹⁰.

O ile rola dawnych podziałów plemiennych jako czynnika regionotwórczego w późnym średniowieczu budzi wątpliwości, o tyle niewątpliwie jest znaczenie innego czynnika politycznego, mianowicie podziałów dzielnicowych, które ostatecznie stały się faktem po roku 1138. Podział Polski na dzielnice był to par excellence podział na regiony historyczne. Każda z

8. Tamże, s. 211-225} B.Kurbis, Ze studiów nad kulturą historyczną wieków średnich, „Studia Źródłoznawcze” t.XIII 1958, s.51 tejsze, Pisarze i czytelnicy w Polsce XII i XIII wieku, /w:7 Polska dzielnicowa i zjednoczona. Państwo, społeczeństwo, kultura, Warszawa 1972, s.159-201.

9. W.Moszczeńska, Rola polityczna rycerstwa wielkopolskiego w czasie bezkrólewia po Ludwiku W., „Przegląd Historyczny” t.XXV, 1925, s.55-159.

10. K.Modzelewski, Dziedzictwo plemienne w ustroju Polski piastowskiej, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t.XXIII, 1975, nr 3, s.376, 381; por. tegoż, Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego. X-XIII wiek, Wrocław 1975.

dzielnic wyróżniała się bowiem od pozostałych nie tylko odrębnością terytorium i władcy, ale własnymi dziejami, własnym życiem politycznym, odrębnościami prawno-ustrojowymi, gospodarczymi, także kulturalnymi. Podział na dzielnice okazał się przy tym bardzo trwały. Jego kontynuacją był podział na województwa i ziemie po odnowieniu zjednoczonego państwa polskiego, utrzymany bez istotnych zmian aż do rozbiorów. O trwałości podziałów dzielnicowych świadczą też trudności, jakie napotykał Władysław Łokietek i Kazimierz Wielki w akcji jednoczycielskiej¹¹.

CZYNNIKI SPOŁECZNE: WSPÓLNOTY TERYTORIALNE, WIĘZI SĄSIEDZKIE

Rolę regionotwórczą spełniały również różnego rodzaju więzi społeczne o charakterze terytorialnym zarówno dawne, odziedziczone po okresie przedpaństwowym, jak też nowe, pojawiające się w wyniku przemian, jakim podlegało społeczeństwo polskie w średniowieczu, a potem w czasach nowożytnych. Do więzi dawnych należały stare wspólnoty terytorialne: Opola i osady. O organizacji opolnej w Polsce piastowskiej pisali w ostatnich latach obszernie Zofia Podwińska, Karol Modzelewski i Jacek Matuszewski¹². Aczkolwiek w sprawie historii opoli poglądy badaczy nie są bynajmniej jednolite, to nie ulega wątpliwości nie tylko fakt ich istnienia, ale również znaczenie jako pewnej formy więzi społecznej o charakterze terytorialnym czyli regionalnym, chociaż nie koniecznie musiały to być stałe jednostki administracyjne.

11. Nie ma tu miejsca na dokładniejsze omówienie problematyki podziałów dzielnicowych. Literaturę dotyczącą podziału Polski na dzielnice po 1158 r. zestawił St. Zajączkowski, *Dawne, ziemie łączycka i sieradzka w połowie XII wieku*, "Roczniki Historyczne" t.XXII, 1965, s. 197-198. Podstawowe najnowsze prace omawiające rolę różnych grup społecznych w procesie rozbięcia feudalnego oraz jednoczenia ziem polskich: J.Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa „polskiego na przełomie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1964; K. Jasiński, *Rola polityczna możnowładztwa wielkopolskiego w latach 1284-1314*, "Roczniki Historyczne" t.XXIX, 1965, s.215-250; J.Bieniak, *Wielkopolska, Kujawy, ziemia łączycka i sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300-1506*, Toruń 1969; Łowmiański, *Rozdrobnienie feudalne Polski w historiografii naukowej*, /w/ *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego*, Wrocław 1975, s.7-34; A.Gąsiorowski, *Spory o polskie rozbiecie dzielnicowe*, /w:/ *Badania nad historią gospodarczo-społeczną w Polsce (Problemy i metody)*, Warszawa - Poznań 1978, s.115-122.
12. Z.Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Zręb, wieś, opole*, Wrocław 1971, s.224-557; K.Modzelewski, *Organizacja opolna w Polsce piastowskiej*, "Przegląd Historyczny" t.LXXVII, 1986, nr 2, s. 177- 219, tamże omówiona krytycznie obfita dawniejsza literatura;

Znacznie większe kontrowersje budziła teza o terytorialnym charakterze więzi rodowych. Autorem jej był Władysław Semkowicz, który nawet wyróżnił dwa typy zwartej osadnictwa rodowego: gniazdowe i łańcuchowe¹³. Poglądy Semkowicza poddawane były wielokrotnie krytyce, szczególnie zaś jego teza o terytorialnym charakterze więzi rodowych nie zyskała sobie zwolenników. Również koncepcja Kazimierza Tymienieckiego wiążącego rody gniazdowe drobnej szlachty mazowieckiej ze wspólną osiadłością i interesami najbliższej okolicy (a więc jakimiś więziami o charakterze terytorialnym) nie została powszechnie przyjęta. Nie można jednak wykluczyć wytwarzania się pewnych więzi o charakterze terytorialnym i formowania się jakichś miniregionów tam, gdzie rzeczywiście istniało zwarte osadnictwo środowiskowe¹⁵.

Solidarność rodowa rycerstwa, istniejąca niewątpliwie w średniowieczu niezależnie od tego, czy mogła mieć charakter terytorialny, czy też nie, została z czasem zastąpiona, a raczej uzupełniona poczuciem terytorialnej wspólnoty szlachty, współlistniejącym z dawnymi więziami rodowymi. Wyrazem owej szlacheckiej wspólnoty terytorialnej lub raczej bazą jej rozwoju stały się powiaty sądowe, kształtujące się od drugiej połowy XIV w.¹⁶

W XIII w. pojawiły się w Polsce nowe rodzaje wspólnot terytorialnych o dużej sile regionotwórczej; parafie oraz gminy wiejskie i miejskie. O tych ostatnich będzie jeszcze mowa w związku z kolonizacją na prawie niemieckim. Liczbę parafii w średniowiecznej Polsce szacuje się na ok. 6000 (według Eugeniusza Wiśniowskiego ok. 1000 parafii powstało zapewne jeszcze przed 1200 r., ok. 2000 w ciągu XIII w., ok. 3000 w XIV i XV w.¹⁷

13. Zob. zwłaszcza W.Semkowicz, Ród Pałuków, RAU whf t.XLI:„, 1907, s.171-187 i tabl.I (mapa)} tenże, Ród Awdańców w wiekach średnich, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” t.XLIV, 1917, s.208-265.14

14. K.Tymieniecki, „Plemiona” i „gniazda”. Przyczynek dziejów zanikania układu rodowo-patriarchalnego i umacniania się układu feudalnego, /w:/ tegoż, Pisma wybrane, Warszawa 1956, s.331; St.Russocki, Mazowieckie rody gniazdowe. Kilka uwag w sprawie ich genezy i charakteru, „Przegląd-Historyczny” t.LII, 1961, nr 1, s.1-9.

15. Oprócz pracy W.Semkowicza o Pałukach zob. T.Piotrowski, Rozsiedlenie rodowe szlachty łączycyckiej na przełomie XIV i XV wieku, „Rocznik Oddziału Łódzkiego PTH” t.III, 1939, s.17-63

16. A. Gąsiorowski, Powiat w Wielkopolsce XIV-XVI wieku Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej, Poznań 1965, s.81.

17. J.Tazbirowa, Początki organizacji parafialnej w Polsce, „Przegląd Historyczny” t.LIV, 1965, nr 5, s.370-586; K.Winiowski, Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji, /w:/ Kościół w Polsce t.I, Kraków 1966, s.259-280} T. Lalik, Społeczne gwarancje bytu, /w:/ Kultura Polski średniowiecznej X-XIII w., Warszawa 1985, s. 136-137.

Parafie, obejmujące przeciętnie obszar kilkudziesięciu km² i kilka do kilkunastu wsi z ok. 100 rodzinami, czyli ok. 600 osób, były wspólnotami terytorialnymi o charakterze nie tylko religijnym, ale ogólnospołecznym. Wykazywały szczególną siłę, trwałość i stabilność; ich sieć przetrwała w mało zmienionej postaci do czasów współczesnych mimo perturbacji związanych z reformacją, zmianami granic diecezji i podziałów administracyjnych państwa, rozbiorami i zmianami granic samego państwa.

CZYNNIKI PRAWNO-USTROJOWE: PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE, IMMUNITETY

Historycy zgodnie podkreślają duże znaczenie podziałów administracyjnych kraju dla wytwarzania się podziałów regionalnych, niektórzy - naszym zdaniem niesłusznie - oba te rodzaje podziałów kraju wręcz utożsamiają. W Polsce piastowskiej podstawową jednostką administracyjną były okręgi grodowe, kasztelanie, które wszakże od połowy XIII w. zaczęły zanikać, osłabione nadaniami immunitetowymi i właściwie nie zastąpione żadnym systemem administracyjnym¹⁸.

Nowym czynnikiem regionotwórczym stały się immunitety. Obdarzone immunitetem większe kompleksy majątkowe, tworzące bardziej zwarte terytorium złożone z kilkudziesięciu wsi położonych gęsto obok siebie, stawały się eksterytorialnymi enklawami nie podlegającymi państwu, z własnym odrębnie zorganizowanym samorządem skarbowym i sądownictwem. Największym takim terytorium wyjętym spod władzy książęcej była kasztelania łowicka arcybiskupów gnieźnieńskich, złożona z ponad stu wsi, oraz kasztelania nysko-otmuchowska „biskupów wrocławskich; dużymi obszarami o podobnym charakterze były klucz wolborski biskupów wrocławskich oraz tzw. kasztelania chłopska kapituły krakowskiej. Wyjątkowy status ustrojowo-prawny kasztelanii łowickiej był jednym z powodów wyodrębnienia się Łowickiego jako regionu historyczno-etnograficznego. Łowickie jako region historyczny miało cechy zarówno regionu gospodarczego (specyfika rozwoju gospodarczego tej ziemi wynikała m.in. ze swoistego prawnego położenia łowickich chłopów arcybiskupich), jak też kulturalnego, obyczajowego, a genezy jego odrębności wolno dopatrywać się już w wieku XII i wiązać ją z formą nadania tego obszaru arcybiskupom waz z przywilejami immunitetowymi¹⁹. Prowadzi to nas do zainteresowania się regionotwórczą rolą wielkiej własności ziemskiej: znaczne i zwarte terytorialnie jej kom-

18. A. Gąsiorowski, Powiat w Wielkopolsce, s. 50.

pleksy, zwłaszcza po uzyskaniu immunitetu ekonomicznego i sądowego, stawać się mogły swoistymi regionami gospodarczymi, wyróżniającymi się także odrębnością prawnoustrojową i wynikającymi z niej niekiedy specyficznymi cechami struktury społecznej, obyczajów, kultury.

KOLONIZACJA WSI I MIAST NA PRAWIE NIEMIECKIM

Kolonizacja: na prawie niemieckim, którą Roman Gródecki (odmiennie niż Kazimierz Tymieniecki) traktował jako kontynuację procesu rozpowszechniania immunitetów, była zjawiskiem prowadzącym do ujednoczenia położenia ludności wiejskiej i mieszkańców miast w Polsce, a więc sprzyjającym integracji, a nie podziałom regionalnym. W tym rozumieniu także upowszechnienie się immunitetu było czynnikiem integrującym w odróżnieniu od w pewnym sensie dezintegrującej i regionotwórczej roli częściowych lub indywidualnych nadań immunitetowych. Z drugiej strony jednak kolonizacja na prawie niemieckim wprowadzając do Polski pewne nowe elementy, jakimi byli obcego pochodzenia osadnicy, ich inne prawa, obyczaje, język, przynoszona przez nich znajomość nowych technik produkcyjnych w rolnictwie, hodowli, rzemiośle, przyczyniła się do urozmaicenia krajobrazu społecznego, gospodarczego i kulturalnego, a więc była czynnikiem różnicującym.

Mimo, iż wielka reforma agrarna i miejska, jaką była w Polsce kolonizacja na prawie niemieckim, wprowadziła ogromne zmiany, jej znaczenia nie należy przeceniać. Na wsi prawo niemieckie rozpowszechniało się powoli i do końca XV w. objęło nie więcej niż 50% osad (w powiecie poznańskim w latach 1400-1454 tylko 34% wsi używało prawa niemieckiego, w połowie XV w. tylko 33% wsi biskupstwa krakowskiego i 52% wsi arcybiskupstwa gnieźnieńskiego objętych było tym prawem)²⁰. Na początku XV w. nastąpiło wyraźne zahamowanie rozpowszechniania prawa niemieckiego na skutek przeciwdziałań szlachty obawiającej się nadawania chłopom zbyt wielu swobód (laudum szlachty ziemi łęczyckiej z 1418 r. traktowało jednakowo

19. Podstawowe prace o immunitacie; St. Arnold, Władztwo biskupie na grodzie wolborskim w w.XIII, Lwów - Warszawa 1921; R.Grodecki, Początki immunitetu w Polsce, Lwów 1950; Z.Kaczmarczyk, Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach kościoła w Polsce do końca XIV wieku, Poznań 1956; J.Matuszewski, Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do roku 1581, Poznań 1936; J.Warężak, Osadnictwo kasztelanii łowickiej (1136-1847), cz.1, Łódź 1952, s.131-150.

20. Z.Kędzierska, Wsie na prawie niemieckim w powiecie sadowym poznańskim w latach 1400-14534, "Roczniki Historyczne" t.XIV, 1938 s.36-61.

wszystkich chłopów zarówno osadzonych na prawie niemieckim, jak i polskim i ograniczało prawo wychodu chłopów ze wsi).

W miastach prawo niemieckie doprowadziło wprawdzie do pewnego ujednoczenia ustroju, nie przekształciło jednak mieszkańców miast w jednolity stan mieszczański w skali kraju. Partykularyzm poszczególnych miast utrzymywał się aż do końca Rzeczypospolitej. Nie wykształcił się też jednolity rynek ogólnokrajowy. Natomiast stymulowany przez kolonizację na prawie niemieckim rozwój stosunków rynkowych i wymiany wsi z miastem powodował formowanie się wielu rynków o ograniczonym zasięgu, a więc lokalnych i regionalnych, co było ważkim czynnikiem regionotwórczym przynajmniej w sferze stosunków gospodarczych, a po części i kulturalnych²¹.

Kolonizacja na prawie niemieckim i związane z nią przemiany społeczne prowadziły w miastach i na wsi do kształtowania się nowych więzi społecznych i nowego rodzaju organizacji więzi te uosabiających: gmin wiejskich i miejskich, mających charakter wspólnot terytorialnych.

REGIONY W POLSCE NOWOŻYTNEJ (XVI-XVIII W.)

Rozpowszechniony jest pogląd, że podziały regionalne Polski średniowiecznej przetrwały bez zmian aż do rozbiorów, utrwalone w podziałach administracyjnych kraju na prowincje (Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze, Pomorze) i województwa będące kontynuacją podziałów dzielnicowych z okresu średniowiecza. Nie ma powodu, by pogląd ten całkowicie odrzucać, trzeba go jednak zaopatrzyć w szereg uwag. Bo jednak pewne zmiany w podziale Polski na regiony następowały w czasach nowożytnych. Zmieniały się granice regionów, ich charakter osadniczy i gospodarczy. Jedną z przyczyn były zmiany środowiska geograficznego, które wprawdzie zmieniło się powoli - np. prawie niezmieniona pozostawała rzeźba terenu - ale jednak ulegało ewolucji czy pod wpływem zmian w przyrodzie, czy też działalności człowieka. Zmieniała się tak istotna cecha środowiska geograficznego jak hydrografia: bieg strumieni i rzek, ich spławność, poziom wód gruntowych. Zmieniała się szata roślinna: następowały wylesienia, kurczyły się obszary leśne, zmieniała się struktura drzewostanu²². Zmieniał się spo-

21. St. Trawkowski, Przemiany społeczne i gospodarcze w XII i XIII wieku, /w:/ Polska dzielnicowa i zjednoczona, s.62-118 (bibliografia na s.592-595) M.Bogucka, H.Samsonowicz, Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej, Wrocław 1986, s.45-88.

22. W. Semkowicz, O potrzebie i metodzie, s.1-8, K. Hładyłowicz, Zmiany krajobrazu i rozwój

sób użytkowania gleb oraz bogactw mineralnych na skutek rozwoju techniki rolnej i przemysłowej, wyczerpywania się niektórych zasobów (m.in. jałowienia gleb) lub obejmowania eksploatacją nowych zasobów. Powstawały na skutek tego nowe podziały na regiony rolnicze lub hodowlane, górnicze i przemysłowe. Rozwój gospodarczy przełamywał ograniczenia gospodarki autarkicznej i prowadził do specjalizacji i gospodarki rynkowej, czego skutkiem było wykształcanie się regionów o wyspecjalizowanym charakterze gospodarczym oraz rynków lokalnych i regionalnych. Nawet granice tak wyraźnie - wydawałoby się - wyodrębnionego pod względem fizjograficznym regionu jak Podhale (noszące tę nazwę wszakże dopiero od XIX w., a w okresie staropolskim zwane Nowotarszczyzną lub starostwem nowotarskim) ulegały w ciągu wieków fluktuacjom powodowanym czynnikami politycznymi i gospodarczymi²⁴. Zupełnie nowym regionem, który wyodrębnił się dopiero w XVI w. jako rezultat unii polsko-litewskiej oraz akcji osadniczej - było Podlasie²⁵. Unia polsko-litewska spowodowała, że w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów znalazły się różne regiony litewskie i ruskie, przedtem nie wchodzące w skład państwa polskiego. Oprócz nowych funkcji gospodarczych, jakimi były regionalne rynki, regiony w Polsce nowożytnej zaczęły pełnić również nowe funkcje w strukturze ustrojowej państwa, mianowicie stały się obszarami, na których funkcjonował samorząd szlachecki w postaci sejmików²⁶.

osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Lwów 1932; K. Ślaski, Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu „Przegląd Zachodni” t.VII, 1951, nr 5/6, s. 207-263; M.Dobrowolska, Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku, Warszawa 1961, s.44-56; A.Wyrobisz, Historia przemysłu a historia osadnictwa, „Stadia z dziejów osadnictwa” t.VI, 1968, s.125-129.

23. H.Madurowicz, A. Podraza, Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku, Wrocław 1958} St.Mielczarski, Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Próba rejonizacji, Gdańsk 1962; J.Malecki, Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku, Warszawa 1965} A.Wyrobisz, Handel w Solcu nad Wisłą do końca XVIII wieku. Przyczynki do rozwoju rynku wewnętrznego w Polsce przedrozbiorowej, „Przegląd Historyczny” t.LVII, 1966, nr 1, s.15-48; Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego 1.1, pod red. F. Kiryka i R. Kołodziejczyka, Warszawa - Kraków 1978} J. Maroszek, A. Wyrobisz, Małe miasto jako ośrodek rynku lokalnego i regionalnego na Pomorzu Gdańskim w XVII-XVIII w. Przykład Nowego nad Wisłą, „Przegląd Historyczny” t. LXXI, 1980, nr 1, s.139-145.

24. J.Rafacz, Dzieje i ustrój Podhala Nowotarskiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1935, s.1-7; por. K.Potański, op.cit. s.284-388.

25. A.Wyrobisz, Podlasie w Polsce przedrozbiorowej, /w:/ Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w, Warszawa 1981, s.173-210.

26. Por. pierwsze naukowe opracowania tego zagadnienia: A.Pawiński, Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich 1572-1795, Warszawa 1888; tenże, Sejmiki

Historyk stwierdza więc - na podstawie dzisiejszego stanu badań - że regiony historyczne dawnej Polski miały bardzo złożoną i zróżnicowaną genezę, o ich powstawaniu i przekształcaniu współdecydowały czynniki etniczne i plemienne, polityczne i gospodarcze, ustrojowe i prawne, wreszcie kulturowe. Pełniły też bardzo rozmaite funkcje: administracyjno-ustrojowe, społeczne, polityczne, gospodarcze, kulturalne. Badania nad historią regionalną nie są więc jedynie skupianiem uwagi na sprawach lokalnych, na najbliższym otoczeniu człowieka, ale prowadzą do poznawania społecznych mikrostruktur niezwykle ważnych dla zrozumienia procesu dziejowego.

ziemskie: początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału postów ziemskich w ustawodawstwie Sejmu Walnego 1374-1505, Warszawa 1895; A.Prochasa, Z dziejów samorządu ziemi chełmskiej, „Przegląd Historyczny” t.VI, 1908, s.33-49, 155-172, 306-321. Najnowsze prace na ten temat: W.Kriegseisen, Samorząd szlachecki w Małopolsce w latach 1669-1717, Warszawa 1989; tenże, Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku, Warszawa 1991. Tamże dalsza bibliografia. Zob. ważne uwagi A.Mączaka, Pzestrzeń w strukturze państwa wczesnonowożytnego. Refleksje nad regionem w życiu szlachty polskiej, [W:] Miasto - region - społeczeństwo, Białystok 1992, s.199-206.

27. Por. H.Medick, Mikrohistoria, [w:] Historia społeczna Historia codziennością Mikrohistoria, Warszawa 1994, s. 59-77; A. Wyrobisz, Historyczne badania regionalistyczne, s.37, 43-44.